

**Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
Інститут державного управління**

Кафедра соціальної роботи, управління і педагогіки

ЮРІКЯН ЮРІЙ ВАГАНОВИЧ

УДК 378.1:38.4

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПІДЛІТКІВ**

Спеціальність: 231– Соціальна робота

АВТОРЕФЕРАТ

магістерської роботи на здобуття наукового ступеня
магістра соціальної роботи

Миколаїв – 2021

Магістерською роботою є рукопис.

Робота виконана в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили, (м. Миколаїв), Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки
Чубук Руслан Валентинович
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Рецензент – кандидат наук з державного управління, доцент б.в.з.,
Шульга Анастасія Алімівна,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Захист відбудеться 27 лютого 2021 року о 10.00 на засіданні ЕК кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили, за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 1-а Воєнна, 2.

З роботою можна ознайомитись на кафедрі соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського національного університету імені Петра Могили, за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 1-а Воєнна, 2.

ВСТУП

Актуальність теми. У Концепції національно-патріотичного виховання молоді наголошується, що сьогодні «ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно-розвинений національно-свідомий, високоосвічений, життєво-компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення», а «головною домінантою національно-патріотичного виховання молоді є формування у особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції».

Важливим періодом розвитку зазначених якостей є підлітковий вік. У цей період відбувається актуалізація світосприйняття підлітка, освоюються способи узгодження (зовнішнього і внутрішнього, індивідуального і загального) у становленні його соціальної поведінки. Відтак, чим раніше підліток відчує особистісну і громадянську гідність, тим більше шансів, що він свідомо прийме і буде реалізувати моральні цінності суспільства. Важливо, що регулятором соціально-моральних відносин між людиною і суспільством, в першу чергу, є відповідальність. Саме відповідальність розглядається як якість характеру, що: є важливим критерієм особистісної та соціальної зрілості людини, її підготовленості до самотійного життя; визначає здатність людини брати на себе певні зобов'язання та докладати максимальних зусиль для їхнього виконання; сутнісно пов'язана з етичними та психологічними категоріями, такими як: совість, достоїнство, мораль та іншими чеснотами.

Актуальність розвитку відповідальності підлітків зумовлена сучасними соціальними змінами в суспільстві та пов'язана з тим, що перед людиною ставляться нові підвищені вимоги до її особистісно-суб'єктивних якостей таких як: самостійність, ініціативність та відповідальність – які допоможуть їй пристосуватися до змінних умов середовища і забезпечать особистісний розвиток. Натомість, недостатність уваги до зазначених аспектів призводить до ускладнень процесу адаптації підлітків до нових умов; дезорієнтують їх у нестандартних вимогах суспільства щодо їхньої поведінки. Це впливає на розвиток у підлітків ціннісного ставлення до себе, до інших, до суспільства та визначає нагальну потребу у формуванні їхньої відповідальності, оскільки підлітки демонструють прагнення до самоствердження у різних сферах життя як дорослі, але за своїм статусом, психофізичними можливостями та соціальним досвідом – вони ще залишаються дітьми. Науковці переконані, саме цей вік є визначальним, від якого залежить «чи буде мати молода людина щасливе майбутнє, чи виросте особою дуже чутливою і психічно-незрілою», з почуттям «невпевненості, неспокою і меншовартості».

Проблема розвитку відповідальності була предметом досліджень у працях І. Беха, М. Бердяєва, М. Головатого, І. Зязюна, Дж. Локка, С. Максименка, А. Макаренка, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської та ін., в яких розглядалося філософське тлумачення сутності людини та співвідношення між свободою і відповідальністю індивіда; встановлено, що первісною мірою визначення відповідальності є вирішення питання про співвідношення свободи та її необхідності. Зарубіжні науковці Е. Еріксон, Л. Колберг, Ж. Піаже та ін.,

питання соціальної відповідальності тісно пов'язували з соціалізацією особистості, набуттям нею соціального досвіду і виробленням ціннісних орієнтацій, необхідних для виконання соціальних ролей.

Відповідальність розуміємо як складну інтегральну якість особистості, що характеризується: усвідомленням особистістю загальних вимог, норм і своїх обов'язків; розумінням і прийняттям їх особистісної, групової та суспільної необхідності; підпорядкуванням вибору засобів моральним цілям як у власних інтересах, так і в інтересах інших людей, або значущого оточення, суспільства; передбаченням результатів своїх дій; внутрішньою готовністю вчиняти відповідно до загальних вимог і відповідати за свої вчинки, як перед самим собою і власною совістю, так і перед іншими людьми, суспільством в цілому.

Аналіз проблематики за темою дослідження надав можливість переконатися, що на даний час у вітчизняних дослідженнях ця тема недостатньо розроблена, а наявні наукові напрацювання стосуються, в основному, вивчення її окремих компонентів. Відповідно до актуальності окреслених проблем, враховуючи їхню соціальну і практичну значущість, потребу в результативному вирішенні, недостатню теоретичну розробленість – зумовили вибір теми магістерської дисертації «**Психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності у підлітків**».

Об'єкт дослідження – процес розвитку відповідальності у підлітків.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності у період дорослішання підлітків.

Мета дослідження – дослідити психолого-педагогічні особливості перебігу процесу розвитку відповідальності у період дорослішання підлітків.

Завдання дослідження:

1. дослідити психологічні особливості становлення відповідальності підлітка в онтогенезі;
2. теоретично обґрунтувати розвиток соціальної та автономної відповідальності у підлітків;
3. з'ясувати особливості дисгармоній розвитку у період дорослішання підлітка;
4. проаналізувати психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності у підлітків;
5. охарактеризувати засоби вивчення відповідальності підлітків та можливості її корекції в школі;
6. організувати психо-корекційну роботу з підлітками по самовихованню відповідальності.

Методи дослідження. Конкретизація поставленої мети відбувалася шляхом вирішення завдань на підставі загальнонаукових і спеціальних методів. У магістерській роботі використані такі методи досліджень: *теоретичні* – вивчення, аналіз, порівняння, узагальнення, синтез психолого-педагогічної, соціально-педагогічної, соціологічної та іншої літератури, що дозволило класифікувати та систематизувати теоретичний матеріал з досліджуваної проблеми; *емпіричні* – бесіда, анкетування, спостереження; *математичні методи* у процесі збирання, обробки та аналізу результатів дослідження.

Базою дослідження виступили: підлітки 8-9 класів загальноосвітньої школи №10 м. Миколаєва в кількості 60 учнів та учителі цієї ж школи.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що дістали подальший розвиток: дослідження і розширення теоретичних аспектів розвитку відповідальності у підлітковому віці; аспекти розвитку відповідальності підлітків як психолого-педагогічної проблеми; соціальна та автономна відповідальність у підлітків; психологічні особливості становлення відповідальності підлітка в онтогенезі. Науково доповнено та обґрунтовано сутність понять: «відповідальність», «підлітковий вік», «соціальна відповідальність», «автономна відповідальність».

Теоретичне значення роботи – полягає у: розкритті актуальності та необхідності розвитку відповідальності підлітків; аналізі праць провідних вітчизняних і зарубіжних учених; дослідженні психологічних особливостей становлення відповідальності підлітка в онтогенезі.

Практична значущість роботи полягає у: з'ясуванні особливостей дисгармоній розвитку у період дорослішання підлітка; аналізі психолого-педагогічних засад розвитку відповідальності у підлітків; характеристиці засобів вивчення відповідальності підлітків та можливостей її корекції в школі; організації психо-корекційної роботи з підлітками по самовихованню відповідальності.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний об'єм роботи складає 120 сторінок, основний текст магістерської роботи викладено на 79 сторінках. У роботі розміщено 2 таблиці та 6 додатків на 30 сторінках. Список використаних джерел складається із 116 найменувань (із них 11 іноземні джерела), які викладено на 10 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; сформульовано об'єкт і предмет, визначено мету і завдання; розкрито методи, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість дослідження; подано структуру роботи.

У **першому розділі роботи** «Теоретичні засади розвитку відповідальності у підлітковому віці» окреслено проблеми розвитку відповідальності, враховуючи їхню соціальну і практичну значущість; розглянуто розвиток відповідальності підлітків як психолого-педагогічну проблему з точки зору динаміки її розвитку у підлітків, особливостей поєднання в ній індивідуального і суспільного аспектів, специфіки її проявів у підлітковому віці; охарактеризовано психологічні особливості становлення відповідальності підлітка в онтогенезі.

Актуальність розвитку відповідальності підлітків зумовлена сучасними соціальними змінами в суспільстві та пов'язана з тим, що перед людиною ставляться нові підвищені вимоги до її особистісно-суб'єктивних якостей таких як: самостійність, ініціативність та відповідальність – які допоможуть їй пристосуватися до змінних умов середовища і забезпечать особистісний

розвиток. Натомість, недостатність уваги до зазначених аспектів призводить до ускладнень процесу адаптації підлітків до нових умов; дезорієнтують їх у нестандартних вимогах суспільства щодо їхньої поведінки. Це впливає на розвиток у підлітків ціннісного ставлення до себе, до інших, до суспільства та визначає нагальну потребу у формуванні їхньої відповідальності, оскільки підлітки демонструють прагнення до самоствердження у різних сферах життя як дорослі, але за своїм статусом, психофізичними можливостями та соціальним досвідом – вони ще залишаються дітьми. Науковці переконані, саме цей вік є визначальним, від якого залежить «чи буде мати молода людина щасливе майбутнє, чи виросте особою дуже чутливою і психічно-незрілою», з почуттям «невпевненості, неспокою і меншовартості».

Відповідальність передбачає вимогливість до самого себе та інших людей; проявляється у творчому виконанні своїх внутрішніх і зовнішніх обов'язків, порівнянні своєї поведінки зі споконвічними еталонами моральності, людяності, вона виявляється у безкорисливій допомозі оточуючим тощо. Основою «внутрішнього закону» людини безумовно виступає совість, а тому коли власна поведінка не відповідає загальним особистісно-значущим нормам і вимогам суспільства, викликає у людини «муки совісті» і почуття провини, то ці чинники у майбутньому обмежують і стримують можливість безвідповідальних вчинків. На процес усвідомлення людиною відповідальності впливають пізнавальні та мотиваційні фактори, особливості характеру особистості, оточуюче середовище, засвоєні моральні норми, ціннісні орієнтації та певні допустимі межі, що складають основу подальших дій суб'єкта.

Як показало вивчення даної тематики, відповідальність, як якість, може проявлятися стосовно кого-небудь або чого-небудь (об'єкт відповідальності), відносно кого (інстанція) та по відношенню за що (предмет). До того ж, відповідальність може бути відносно певної справи, норм суспільства, людей; зростати до рівня суспільної відповідальності («за всіх»), коли людина виступає за дорученням колективу і колег. Орієнтувати і спрямовувати на прийняття зрілої відповідальності необхідно і можна не тільки юнака, але й підлітка, який стає на шлях дорослішання. Важливо, що на цьому віковому етапі зростаючій особистості доцільно вірити собі; власній інтуїції стосовно правильності або неправильності особистих дій та вчинків; прислухатися до власної совісті.

У другому розділі роботи «Психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності у період дорослішання підлітка» теоретично обґрунтовано розвиток соціальної та автономної відповідальності у підлітків; з'ясовано особливості дисгармоній розвитку у період дорослішання підлітка; розглянуто відповідальність як базове підґрунтя розвитку почуття дорослості у підлітків; проаналізовано психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності.

Відповідальність має подвійний характер, вона володіє як соціальними, так і індивідуальними властивостями людини. Під впливом соціальної відповідальності відбувається інтеріоризація соціально-значущих цінностей усіма учасниками, які взаємодіють між собою. Важливо, що відповідальність як практична (поведінкова) дія, володіє моральним відчуттям, що ґрунтується на усвідомлено-осмисленому ставленні суб'єкта до інших людей, оточуючого

середовища, суспільства в цілому; яка в більшій або меншій мірі враховує потреби та інтереси інших людей.

У підлітковому віці само детермінована, автономна особистість має шанс успішно розвиватися, якщо будуть створені належні соціально-педагогічні та виховні умови у сім'ї та школі. Важливо пам'ятати, що не варто стримувати у цей період прагнення дітей до автономії, а спрямовувати їх свободу «для» творчості, самовдосконалення

Для соціальної відповідальності характерним є підпорядкованість будь-якому авторитету (особі або групі), тобто: слухняність, залежність, ретельність, сила «над-Я». Натомість, автономна відповідальність характеризується здатністю людини прислухатися до «голосу власної совісті»; вона властива людям, які мають власні переконання, незалежні, самостійні, критичні, гнучкі щодо вибору стратегії поведінки тощо. До того ж, автономну людину характеризує здатність до свідомого відокремлення власної відповідальності від тієї, що нав'язується ззовні.

Психолого-педагогічні умови для розвитку у підлітків автономної відповідальності мають забезпечувати: вияви самостійності та власної індивідуальності; критичності зростаючої особистості; можливостей вибору нею варіантів поведінки і форм самоствердження і творчої самореалізації. У ситуації вибору підліткам має надаватися можливість прислухатися до голосу власного сумління. Зовнішній авторитет, яким би правильним він не здавався дорослим, не може залишатися єдиним механізмом регуляції поведінки.

Як показало вивчення даної тематики, взаємозв'язок автономної та соціальної відповідальності є органічним поєднанням двох законів, в основі яких лежать найвищі людські цінності, коли будь-який авторитет не відкидається, проте він не може бути вищим за авторитет власної чистої совісті, інтуїтивної здатності людини відокремлювати добро від зла, правильне від хибного, що забезпечує гармонійність здійснення особистості.

Психологи та педагоги наголошують на факторах, які гальмують та ускладнюють проходження фази дорослішання, серед яких основними є: фізична ослабленість підлітка, наявність якостей емоційної незрілості, несприятливі стосунки в сім'ї та школі. До того ж, у підлітковому віці інколи зберігається схильність до поведінкових реакцій, що характерні для молодшого віку, таких як: відмова, протест, імітація, опозиція, компенсація.

Науковці вважають, що дисгармонії дорослішання означають певні «плями» у змінному, нелегкому і суперечливому, але закономірному процесі переходу підлітка від дитинства до зрілості, причиною яких є психофізіологічні і соціальні фактори. Отже, усвідомлення і врахування цих факторів у роботі з підлітками (їхніми батьками і вчителями) щодо можливих причин дисгармоній дорослішання, допоможе досягти гармонізації цього процесу.

По мірі засвоєння підлітками соціальних норм дорослих, суб'єктивне переживання власної дорослості збільшується. У цей час, розвиток самооцінки підлітка позитивно сприяє спілкуванню з дорослими і ровесниками. Водночас, наявність протиріччя між зростаючою самостійністю підлітка та можливостями її реалізації – стає особливістю соціальної ситуації розвитку. Тобто, підліток

починає ставитись до себе як до особистості, яка вчиться брати на себе відповідальність за власну поведінку.

Важливо, щоб психолог, соціальний працівник або педагог школи вчасно допомогли підлітку усвідомити свій справжній «статус» (позицію між дитинством і дорослістю), спрямувати зусилля підлітка на розвиток і вдосконалення характеристик власної особистості. Особливого значення при цьому набувають форми спільної діяльності підлітків і дорослих, в яку, відповідно до можливостей, кожен робить свій вклад і несе відповідальність за свою частку спільної роботи. До того ж, міжвікове спілкування підлітків і дорослих, відіграє особливу роль, оскільки відбувається з позиції старшого або молодшого. Так, позиція старшого має суттєвий вплив на підлітка, оскільки сприяє розвитку почуття відповідальності не лише за свою поведінку, але й за вчинки молодшого учасника взаємодії, за результати загальної справи. Натомість, позиція молодшого сприяє здатності виробляти власну позицію, прислухатися до порад старших, підтягувати себе до більш високого рівня, виконуючи загальноприйняті норми співжиття. Водночас, щоб забезпечити підлітку повноцінний перехід на новий ступінь індивідуального розвитку, усуваючи при цьому деякі недоліки особистісного зростання, необхідно спиратися на існуючі психологічні особливості підлітка і враховувати специфіку наступного вікового періоду.

Важливо, що відповідальність як якість особистості, формується шляхом створення і реалізації внутрішніх і зовнішніх умов. До внутрішніх умов відносяться: знання правил суспільної поведінки, норм і своїх можливостей; переконаність і впевненість особистості у правильності вчинених дій; здатність до передбачення результатів поведінки; відповідність обраних засобів прийнятій меті; потреба у самостійності і творчій активності; усвідомлення своєї ролі у спільній справі тощо. До зовнішніх умов належать: постановка педагогічних вимог; організація суспільно-корисної діяльності, спільного вчинку підлітка з іншими; оптимізація умов для самовиховання. До того ж, психолого-педагогічні умови розвитку відповідальності у підлітків мають бути підпорядковані ідеї самостійності, автономності та самодетермінації як необхідного вектора розвитку психологічно і соціально зрілої особистості.

У третьому розділі «Вивчення засобів відповідальності та можливостей її корекції в умовах школи» охарактеризовано засоби вивчення відповідальності підлітків та можливості її корекції в школі; організовано психо-корекційну роботу з підлітками по самовихованню відповідальності на основі тренінгових занять.

Деякі специфічні відхилення у розвитку особистості можуть суттєво впливати на розвиток відповідальності та особливості її проявів у поведінці. Необхідно, в першу чергу, приділяти увагу: діагностиці типу акцентуації підлітків; визначенню можливості переростання її в психопатію; схильності підлітків до адиктивної або делінквентної поведінки. Для діагностики акцентуацій у підлітків використовують: пато-характерологічний діагностичний опитувальник для підлітків О. Лічко, (методика ПДО О. Лічко), модифікований варіант методики ПДО, розроблений С. Подмазіним (Додаток 1).

Водночас, самоствердження підлітка може призводити до негативних реакцій, приймати спотворені форми, через відсутність умов для позитивної реалізації своїх можливостей. У зв'язку з цим, доцільно вивчати самооцінку підлітка, рівень його домагань, особливості реакцій у ситуації фрустрації, наявність ознак тривожності та агресії тощо. Під час бесіди з батьками важливо уточнити: який тип сімейного виховання застосовується та про наявність у родині психо-травмуючих факторів для дитини. Все це дає змогу розробити заходи психо-коригуючої роботи з обстежуваним підлітком.

Розвиток і вдосконалення відповідальності має визначальне значення при розв'язанні підлітками проблем життєвого самовизначення. Будь-яка людина тільки тоді по-справжньому вільна, коли свої прагнення і готовність до власних дій вміє підпорядковувати загальнолюдським нормам, що стали для неї особистісно-значущими. Натомість, в іншому випадку вона залишається залежною від особисто-корисливих бажань або інтересів вузької групи, цінності якої можуть і не співпадати із загальноприйнятими.

У результаті опитування виявилось, що більша частина підлітків розуміє відповідальність як беззаперечне виконання своїх обов'язків (в першу чергу, добре навчатися), або просто як необхідність за щось відповідати (62%); деякі підлітки розуміють – як виконання доручення для себе або інших (7%). Водночас, третина учнів (31%) розглядає цю якість як необхідність виконання обов'язку: відповідати за свої вчинки перед друзями, іншими людьми, власною совістю. З цього стає очевидним, що уявлення підлітків про відповідальність та її прояви не визначають цілісного характеру цієї якості особистості. Отже, психолог або соціальний працівник, проаналізувавши результати опитування, мають допомогти розширити знання і правильно зрозуміти сенс поняття.

Проведені дослідження засвідчили, що відповідальність як якість особистості може бути властива підліткам різного соціального спрямування; може переживатися підлітком стосовно себе, референтної групи, суспільства взагалі або зовсім не мати чіткого орієнтиру. У більшості опитаних підлітків, соціальна відповідальність ще не стала стійкою і цілісною якістю, що могла б проявитись у поведінці підлітка (в одній ситуації підліток відповідальний перед групою, а в іншій – прислухається до власної совісті).

Розглянуті характеристики засобів вивчення відповідальності підлітків та можливостей її корекції в школі, довели: розвиток відповідальності у підлітків і засоби її реалізації, взаємопов'язані між собою. Підлітки відзначали, що на кожному з етапів, вони відчували вплив і повагу як педагогів, так і колективу класу; в них з'являлося прагнення адекватно цьому відповідати та краще здійснювати свою діяльність; самостійно приймати рішення, прислухаючись до голосу власної совісті. Долаючи черговий етап дорослішання, педагоги звертали увагу підлітків на конкретні прояви дорослості у їхніх намірах і конкретних діях, орієнтуючи їх на вищий рівень відповідальності перед власною совістю, як найважливішою якістю психологічно і соціально зрілої особистості.

У прагненні пробудити бажання підлітків до розвитку відповідальності, спонукати їх до свідомого обрання цієї якості, як надійного потенціалу їхнього дорослішання – визначальну роль було відведено методу психологічного

тренінгу. Під час тренінгу підлітки ознайомилися з «моделлю» використання власних потенційних ресурсів; «приміряли на себе» алгоритми придбання навичок відповідальної поведінки та покладання на себе відповідальності.

Логічним завершенням тренінгової роботи з підлітками по самовихованню і самовдосконаленню своєї відповідальності стали: аналіз та обговорення відповідей на поставлені запитання, під час яких звертали увагу підлітків на різноманітність аспектів прояву відповідальності (залежно від життєвого досвіду людини, рівня інтелекту, освідченості, совісті тощо); пропонували їм пояснювати сутнісний зміст своєї думки, обґрунтовувати її фактами із життя, а також поділитися внутрішніми враженнями і відчуттями.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1) Наявність сформованої відповідальності є показником зрілості людини, її самостійності, незалежності, особистої та соціальної свободи, задоволеності власним «Я», показником її самодетермінації та самоактуалізації. Така відповідальність характеризує психологічно і соціально-зрілу людину, автономію не як свободу «від», а як свободу «для», тому може називатися автономною (у контексті такого бачення автономна, суб'єктна, особистісна, внутрішня відповідальність вживаються як синоніми). До того ж, важливо розглядати відповідальність, як якість особистості, з точки зору динаміки її розвитку у підлітків, особливостей поєднання в ній індивідуального і суспільного аспектів, специфіки її проявів у підлітковому віці, які є базовими складовими вирішення цієї *психолого-педагогічної проблеми*.

2) Відповідальність, як властивість розвинутої особистості, безпосередньо пов'язана зі свободою вибору поведінки; а як професійна якість фахівця, характеризується динамічністю і відіграє вирішально-значущу роль під час самореалізації та самоактуалізації особистості. Становлення відповідальності особистості тісно пов'язана з мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю, які є неоднозначними як на різних етапах *онтогенетичного розвитку особистості*, так і на індивідуальному рівні.

3) *Соціальний характер відповідальності* залежить від ідеалів і цінностей тих соціальних груп, які поділяє особистість. Відповідальність, що характеризує соціальну типовість особистості, полягає у підкоренні людини певному зовнішньому авторитету. У разі дотримання соціальних норм, така поведінка вважається соціальною. Проте, тільки тоді можна очікувати розвитку належного рівня соціальної відповідальності, коли в неї розвинута внутрішня, особиста, автономна відповідальність, що характеризується здатністю впевнено опиратися на власний «внутрішній закон». Для розвитку внутрішньої, *автономної відповідальності* у підлітків, в основі якої лежить орієнтація особистості на власну совість (вищу інстанцію, перед якою людина несе відповідальність), що не підвладна ні змінам матеріального благополуччя, ні соціальному статусу і впливу; властива людям, які мають власні переконання, незалежні, самостійні, критичні, гнучкі щодо вибору стратегії поведінки. До

того ж, автономну людину характеризує здатність до свідомого відокремлення власної відповідальності від тієї, що нав'язується ззовні. Ознаки психологічної автономності у тій мірі, в якій вони проявляються у підлітковому віці як показник психологічного здоров'я – є обов'язковою умовою запобігання важковихованості, соціальній і психологічній дезадаптованості. Для соціальної відповідальності характерним є підпорядкованість будь-якому авторитету (особі або групі): слухняність, залежність, сила «над-Я».

4) Науковці вважають, що **дисгармонії дорослішання** означають певні «плями» у змінному, нелегкому і суперечливому, але закономірному процесі переходу підлітка від дитинства до зрілості, причиною яких є психофізіологічні і соціальні фактори. Отже, усвідомлення і врахування цих факторів у роботі з підлітками (їхніми батьками і вчителями) щодо можливих причин дисгармоній дорослішання, допоможе досягти гармонізації цього процесу.

5) По мірі засвоєння підлітками соціальних норм дорослих, суб'єктивне переживання власної дорослості збільшується. У цей час, розвиток самооцінки підлітка позитивно сприяє спілкуванню з дорослими і ровесниками. Водночас, наявність протиріччя між зростаючою самостійністю підлітка та можливостями її реалізації – стає **базовим підґрунтям соціальної ситуації** розвитку. Тобто, підліток починає ставитись до себе як до особистості, яка вчиться брати на себе відповідальність за власну поведінку. Дослідники наголошують, що сформовані почуття, виникаючи як результат узагальненого емоційного досвіду, стають провідними новоутвореннями емоційної сфери досвіду і починають самі визначати динаміку і зміст емоцій. До того ж, уточнюють зміст почуттів в умовах, що склалися, і спонукають людину до певних дій, сприяють розвитку діяльності, яка викликається цими почуттями.

6) Важливо, що відповідальність як якість особистості, формується шляхом створення і **реалізації внутрішніх і зовнішніх умов**. До внутрішніх умов відносяться: знання правил суспільної поведінки, норм і своїх можливостей; переконаність і впевненість особистості у правильності вчинених дій; здатність до передбачення результатів поведінки; відповідність обраних засобів прийнятій меті; потреба у самостійності і творчій активності; усвідомлення своєї ролі у спільній справі тощо. До зовнішніх умов належать: постановка педагогічних вимог; організація суспільно-корисної діяльності, спільного вчинку підлітка з іншими; оптимізація умов для самовиховання. До того ж, психолого-педагогічні умови розвитку відповідальності у підлітків мають бути підпорядковані ідеї самостійності, автономності та самодетермінації як необхідного вектора розвитку психологічно і соціально зрілої особистості. Психолого-педагогічні умови для розвитку у підлітків автономної відповідальності мають забезпечувати: вияви самостійності та власної індивідуальності; критичності зростаючої особистості; можливостей вибору нею варіантів поведінки і форм самоствердження і творчої самореалізації.

7) Розглянуті характеристики **засобів вивчення відповідальності підлітків** та можливостей її корекції в школі, довели: розвиток відповідальності у підлітків і засоби її реалізації, взаємопов'язані між собою. Підлітки відзначали, що на кожному з етапів, вони відчували вплив і повагу як педагогів, так і

колективу класу; в них з'являлося прагнення адекватно цьому відповідати та краще здійснювати свою діяльність; самостійно приймати рішення, прислухаючись до голосу власної совісті.

8) У прагненні пробудити бажання підлітків до розвитку відповідальності, спонукати їх до свідомого обрання цієї якості, як надійного потенціалу їхнього дорослішання – визначальну роль було відведено методу психологічного тренінгу. Під час тренінгу підлітки ознайомилися з «моделлю» використання власних потенційних ресурсів; «приміряли на себе» алгоритми придбання навичок відповідальної поведінки та покладання на себе відповідальності. Логічним завершенням тренінгової роботи з підлітками по самовихованню і самовдосконаленню своєї відповідальності стали: аналіз та обговорення відповідей на поставлені запитання, під час яких звертали увагу підлітків на різноманітність аспектів прояву відповідальності (залежно від життєвого досвіду людини, рівня інтелекту, освіченості, совісті тощо); пропонували їм пояснювати сутнісний зміст своєї думки, обґрунтовувати її фактами із життя, а також поділитися внутрішніми враженнями і відчуттями.

АНОТАЦІЯ

Юрікян Ю. В. Психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності у підлітків. – Рукопис.

Магістерська робота на здобуття наукового ступеня магістра соціальної роботи за спеціальністю 231 – Соціальна робота; Чорноморський національний університет ім. Петра Могили (м. Миколаїв), 2021.

У магістерській роботі: досліджено основні проблеми розвитку відповідальності; розглянуто розвиток відповідальності підлітків як психолого-педагогічну проблему з точки зору динаміки її розвитку у підлітків, особливостей поєднання в ній індивідуального і суспільного аспектів, специфіки її проявів у підлітковому віці; охарактеризовано психологічні особливості становлення відповідальності підлітка в онтогенезі; теоретично обґрунтовано розвиток соціальної та автономної відповідальності у підлітків; з'ясовано особливості дисгармоній розвитку у період дорослішання підлітка; розглянуто відповідальність як базове підґрунтя розвитку почуття дорослості у підлітків; проаналізовано психолого-педагогічні засади розвитку відповідальності; охарактеризовано засоби вивчення відповідальності підлітків та можливості її корекції в школі; організовано психо-корекційну роботу з підлітками по самовихованню відповідальності.

Актуальність розвитку відповідальності підлітків зумовлена сучасними соціальними змінами в суспільстві та пов'язана з тим, що перед людиною ставляться нові підвищені вимоги до її особистісно-суб'єктивних якостей таких як: самостійність, ініціативність та відповідальність – які допоможуть їй пристосуватися до змінних умов середовища і забезпечать особистісний розвиток. Натомість, недостатність уваги до зазначених аспектів призводить до ускладнень процесу адаптації підлітків до нових умов; дезорієнтують їх у нестандартних вимогах суспільства щодо їхньої поведінки. Це впливає на розвиток у підлітків ціннісного ставлення до себе, до інших, до суспільства та

визначає нагальну потребу у формуванні їхньої відповідальності, оскільки підлітки демонструють прагнення до самоствердження у різних сферах життя як дорослі, але за своїм статусом, психофізичними можливостями та соціальним досвідом – вони ще залишаються дітьми. Науковці переконані, саме цей вік є визначальним, від якого залежить «чи буде мати молода людина щасливе майбутнє, чи виросте особою дуже чутливою і психічно-незрілою», з почуттям «невпевненості, неспокою і меншовартості».

Відповідальність передбачає вимогливість до самого себе та інших людей; проявляється у творчому виконанні своїх внутрішніх і зовнішніх обов'язків, порівнянні своєї поведінки зі споконвічними еталонами моральності, людяності, вона виявляється у безкорисливій допомозі оточуючим тощо. Основою «внутрішнього закону» людини безумовно виступає совість, а тому коли власна поведінка не відповідає загальним особистісно-значущим нормам і вимогам суспільства, викликає у людини «муки совісті» і почуття провини, то ці чинники у майбутньому обмежують і стримують можливість безвідповідальних вчинків. На процес усвідомлення людиною відповідальності впливають пізнавальні та мотиваційні фактори, особливості характеру особистості, оточуюче середовище, засвоєні моральні норми, ціннісні орієнтації та певні допустимі межі, що складають основу подальших дій суб'єкта.

Ключові слова: відповідальність, підліток, автономна і соціальна відповідальність, дисгармонії розвитку, засоби, корекція, самовиховання.

ANOTATION

Yurikyan Yu. V. Psychological and pedagogical principles of responsibility development in adolescents. – Manuscript.

Master's thesis for the degree of Master of Social Work in specialty 231 - Social Work; Black Sea National University. Peter's Tomb (Nikolaev), 2021.

In the master's thesis: the main problems of responsibility development are investigated; the development of adolescent responsibility as a psychological and pedagogical problem in terms of the dynamics of its development in adolescents, the peculiarities of the combination of individual and social aspects, the specifics of its manifestations in adolescence; the psychological features of formation of responsibility of the teenager in ontogenesis are characterized; the development of social and autonomous responsibility in adolescents is theoretically substantiated; the peculiarities of developmental disharmonies during adolescence are clarified; responsibility is considered as a basic basis for the development of a sense of adulthood in adolescents; psychological and pedagogical principles of responsibility development are analyzed; the means of studying the responsibility of adolescents and the possibility of its correction at school are described; organized psycho-correctional work with adolescents on self-education of responsibility.

The urgency of the development of adolescent responsibility is due to modern social changes in society and is due to the fact that a person has new increased requirements for his personal and subjective qualities such as independence, initiative and responsibility - which will help him adapt to changing environmental conditions and provide personal development. Instead, the lack of attention to these aspects

leads to difficulties in the process of adaptation of adolescents to new conditions; disorient them in the non-standard requirements of society regarding their behavior. This affects the development of adolescents' values towards themselves, others, society and determines the urgent need to form their responsibilities, as adolescents demonstrate a desire for self-affirmation in various spheres of life as adults, but their status, psychophysical abilities and social experience - they still remain children. Scientists are convinced that this age is the determining factor on which depends "whether a young person will have a happy future, or grow up a person very sensitive and mentally immature," with a sense of "insecurity, anxiety and inferiority."

Responsibility involves demanding of oneself and other people; manifested in the creative performance of their internal and external responsibilities, comparing their behavior with the original standards of morality, humanity, it is manifested in selfless help to others and so on. The basis of the "internal law" of man is certainly conscience, and therefore when their own behavior does not meet the general personal norms and requirements of society, causes a person "pangs of conscience" and guilt, these factors in the future limit and constrain the possibility of irresponsible actions. The process of human awareness of responsibility is influenced by cognitive and motivational factors, personality traits, environment, learned moral norms, value orientations and certain permissible limits that form the basis of further actions of the subject.

Key words: responsibility, teenager, autonomous and social responsibility, developmental disharmonies, means, correction, self-education.